

Endüslü Müfessirlerin Bakara Sûresinde Seyf-Kıtâl Âyetleri ile Mensuh Olduğu İfade Edilen Âyetlere Yaklaşımı

The Approach of Andalusian Exegetes to the Verses in Sûrah al-Baqara Considered Abrogated by the Sword and Combat Verses

Muhammet İkbâl ÇALIŞI¹

Arş. Gör. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Artvin, Türkiye
Research Assistant (Dr.), Artvin Çoruh University, Faculty of Theology, Department of Qur'anic Exegesis (Tafsir), Artvin, Türkiye

ikbal_calis@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5948-1564>

<https://ror.org/02wcpmn42>

Atf / Citation: Çalış, Muhammet İkbâl. "Endüslü Müfessirlerin Bakara Sûresinde Seyf-Kıtâl Âyetleri ile Mensuh Olduğu İfade Edilen Âyetlere Yaklaşımı". *Bitlis İlahiyat Dergisi* (13 Aralık, 2025), 23-37.

ÖZET

Geliş Tarihi: 23.10.2025
Kabul Tarihi: 21.11.2025
Yayın Tarihi: 15.12.2025

Bu makalede savaşla ilgili âyetler (seyf-kıtâl) bağlamında mensuh olduğu ifade edilen bazı âyetlerin Endüslü tefsir geleneğinde nasıl yorumlandığı ele alınmaktadır. Çalışmada İbnü'l Arabî (ö. 543/1148), Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), İbn Atiyye (ö. 541/1147), Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Cüzey (ö. 741/1340) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) gibi önde gelen Endüslü müfessirlerinin yaklaşımları incelenmekte ve onların söz konusu âyetlerin hükmü hakkında hangi görüşleri benimsedikleri ve bu görüşleri dile getirirken hangi delillerden hareket ettikleri ortaya konulmaktadır. Bu müfessirlerin kimi zaman aynı konuyu farklı bir bakış açısıyla ele alarak âyetin mensuh değil muhkem olduğu yorumlarında buldukları da görülmektedir. Ayrıca bazı müfessirler, hükmün mukayyet olduğunu belirterek âyetin belirli bir süreyle sınırlı olması sebebiyle neshe konu edilemeyeceğini ifade etmişler, bazı âyetlerin ise ahlaki hükümler içermesi sebebiyle neshe elverişli olmadığını dile getirmişlerdir. Bu yaklaşımlar Endüslü tefsir geleneğinde neshin dışarıdan bakıldığı gibi her konuda kolayca başvurulabilen bir mesele değil aksine titiz ve ilmi bir yaklaşımla ele alındığını göstermektedir. Dolayısıyla Endüslü geleneği neshin alanını genişletmekten ziyade daraltmayı amaçlayan ve mensuh âyetlerin sayısını mümkün olduğunca azaltmaya çalışan bir anlayışı yansıtmaktadır. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş, klasik tefsirler ve nesih literatürü doküman analizi yoluyla incelenerek müfessirlerin yorumları karşılaştırmalı bir çerçevede ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Tefsir, Endüslü, Nesih, Nâsikh, Mensuh, Muhkem

ABSTRACT

Date of Submission: 23.10.2025
Date of Acceptance: 21.11.2025
Date of Publication: 15.12.2025

This article examines how certain verses considered abrogated (mansûkh) in the context of warfare (sword and combat verses; sayf-kıtâl) are interpreted within the Andalusian exegetical tradition. The study analyzes the approaches of prominent Andalusian exegetes such as Ibn al-'Arabî (d. 543/1148), Makki b. Abî Tâlib (d. 437/1045), Ibn 'Atiyya (d. 541/1147), al-Qurtubî (d. 671/1273), Ibn Juzayy (d. 741/1340) and Abû Hayyân (d. 745/1344), identifying the views they adopt regarding the rulings of these verses and the evidences upon which they base their interpretations. The findings show that these exegetes often approach the same verses from different perspectives and argue that the verses in question are not abrogated but rather decisive (muhkam). Some argue that the rulings are conditional and therefore cannot fall under abrogation due to being limited to a specific context or time; others maintain that verses containing ethical directives are not suitable for abrogation. Such approaches demonstrate that abrogation in the Andalusian exegetical tradition is not, as sometimes assumed, a concept applied broadly and easily, but rather one treated with methodological rigor and scholarly restraint. Consequently, the Andalusian tradition reflects a tendency not to expand the scope of abrogation but instead to narrow it, aiming to minimize the number of verses considered abrogated. This study employs a qualitative research method, examining classical tafsir works and the abrogation literature through document analysis, and evaluating the exegetes' views within a comparative framework.

Keywords:

Tafsir, al-Andalus, Naskh, Nasikh, Mansukh, Muhkam

Değerlendirme (Peer-Review)	Çift Taraflı Körlme / En az İki Dış Hakem / Double-Blind Peer Review / At Least Two External Reviewers
Etik Beyan (Ethical Statement)	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/ yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. This study does not require ethical committee approval, as it is based on data obtained through literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study, and all referenced works are cited in the bibliography. For complaint: bider@beu.edu.tr
Benzerlik Taraması (Plagiarism Checks)	Turnitin
Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest)	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.
Telif Hakkı ve Lisans (Copyright & License)	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Müslümanların ilk dönemlerden itibaren İslâm dinini farklı coğrafyalara ulaştırma gayretleri, Kur'an'da sıkça vurgulanan "Allah yolunda cihad"¹ kavramının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu gayretlerin neticesinde Müslümanlar, kısa sayılabilecek bir süre içinde kıtalar aşarak geniş bir coğrafyaya yayılmış ve hicretten henüz bir asır sonra Avrupa'nın güneyindeki Endülüs bölgesine yerleşmeye başlamışlardır. Milâdî 711 başlayan Endülüs hakimiyeti, zaman içerisinde çeşitli siyasî kırılmalara uğrayarak pek çok emirlik ve sultanlığın kurulup yıkılmasıyla devam etmiş, 1492'de Benî Ahmer Devleti'nin yıkılmasıyla nihayete ermiştir. Böylece İspanya'daki 781 yıllık Müslüman varlığı sona ermiştir.²

Müslümanların Endülüs'te yaşamış oldukları bu hatırı sayılır zaman, diğer İslâm beldelerine nazaran gerek siyasî gerek sosyal gerekse askerî açıdan bazı farklılıkları barındırmıştır. Özellikle İspanyollar ve Portekizlilerle yaşanan çatışmalar Müslümanların her dönemde savaşlarla karşı karşıya kalmasına sebep olmuş ve bu durum Endülüs'ü, kimi zaman siyasî ve askerî istikrarsızlıkların görüldüğü bir coğrafya hâline getirmiştir. Bu tarihsel bağlam, literatürde kimi araştırmacılar tarafından, Endülüs'te yetişen müfessirlerin savaş ve cihad konulu âyetlere daha fazla vurgu yaptıkları ve özellikle seyf-kıyâl âyetlerinin nâsih olduğunu diğer bölgelerde yetişmiş müfessirlere kıyasla daha fazla dile getirdikleri şeklinde yorumlanmıştır.

Bu yaklaşım günümüz araştırmacıları arasında da belli ölçüde karşılık bulmaktadır. Nitekim Mustafa Öztürk, Arslan Karaoğlan, Hikmet Akdemir gibi isimlerin eserlerine bakıldığında, Endülüs'teki savaş ortamının, müfessirlerin nesih anlayışlarına etki ettiğini, özellikle seyf-kıtâl âyetlerinin nâsih kabul edilmesinin bu durumla ilişkili olduğunu savundukları görülmektedir.³ Bu bağlamda Endüslü müfessirlerin mensuh âyetlerin sayısını artırma eğiliminde oldukları veya savaş âyetlerinin hükmünü daha umumî bir manada yorumladıkları iddia edilmiştir. Ancak Endülüs tefsir literatürü yakından incelendiğinde, bu geleneğe dair ortaya atılan iddiaların sorgulanabilir bir mahiyet arz ettiğini söylemek mümkündür. Evet, Endülüs tefsir geleneğinde pek çok âyetin seyf ve kıtâl âyetleriyle neshedildiği ifade edilmiştir; ancak onların bu söylemlerinin dayandığı delillere bakıldığında, kendilerinden önceki literatürden bağımsız hareket etmedikleri, orada dile getirilen görüşlere önemli ölçüde yer verdikleri görülmektedir. Dolayısıyla yukarıda zikri geçen günümüz araştırmacılarının iddialarının, Endülüs tefsir geleneğinin karakteristik bir özelliğini doğrudan yansıttığını söylemek zordur. Nitekim Endülüs tefsir geleneğinde, Doğu İslâm dünyasında nâsih veya mensuh olduğu savunulan hatırı sayılır sayıdaki âyetin, aslında nesih kapsamında değerlendirilemeyeceği yine Endüslü müfessirler tarafından açıkça ifade edilmiştir. Bu noktada özellikle fıkıhçı kimlikleriyle öne çıkan İbnü'l Arabî (ö. 543/1148) ve Kurtubî (ö. 671/1273) gibi müfessirlerin, mensuh kabul edilen bazı âyetlerin gerçekte nesihle bir ilişkisi bulunmadığını belirtmeleri ve bu âyetlerin tahsis, takyîd veya istisna çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşleri oldukça dikkat çekicidir.

Bu çalışma Endülüs tefsir geleneğine dair kimi çevrelerde dile getirilen "mensuh âyetlerin sayısını artırma eğilimi" iddiasının tartışmalı olduğunu ortaya koymakta ve bu gelenek içerisinde mensuh kabul edilen âyetlerin sayısını sınırlamaya yönelik dikkate değer bir yaklaşım bulunduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede yalnızca Endülüs müfessirlerinin değil farklı coğrafyalarda yetişmiş müfessirlerin görüşlerine de yer verilerek sosyal, siyasî ve askerî şartların nesih tespitlerine ne ölçüde yansıdığı daha net biçimde ortaya konulmaya çalışılacaktır. Mesele, özellikle Bakara Sûresi'nde bazı müfessirlerce mensuh olduğu ileri sürülen 83, 109, 190, 191 ve 216. âyetlere dair yorumlar ve bu âyetler etrafında şekillenen nesih tartışmaları üzerinden incelenecektir.

1 bk. *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altıntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Hacc 22/78; "Allah yolunda, gerektiği gibi cihad edin.", el-Ankebût 29/69; "Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza iletceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir."

2 Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/211-225.

3 Mustafa Öztürk, "Cihad Âyetleri: Tefsir Birikimine, İslâm Geleneğine ve Günümüze Yansımaları", *İslâm Kaynaklarında, Geleneğinde ve Günümüze Cihad Çalıştayı* (İstanbul: KURAMER, 2016), 116; Arslan Karaoğlan, "Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2017), 24-25; Hikmet Akdemir, "Seyf Âyetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Âyetler Üzerine Bir İnceleme", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2008), 8; Ahmet Kurban, "Tevbe Sûresi Beşinci Âyetin Neshettiği İddia Edilen Âyetlerin Değerlendirilmesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Dârülfünûn İlahiyat]* 20 (2009), 181, 194.

1. İnsanlara Güzel Söz Söylenmesi ile İlgili Âyetin Neshi Meselesi (Bakara Sûresi 83. Âyet)

“Bir zamanlar biz İsrâîloğulları’ndan, “Yalnız Allah’a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz. İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin” diyerek söz almıştık. Sonra, içinizden küçük bir kesim dışında, sözünüzden döndünüz; hâlâ da sırt çevirmektesiniz.” mealindeki bu âyet-i kerîme ile alakalı müfessirlerin yorumlarına bakıldığında Allah Teâlâ’nın “İnsanlara güzel söz söyleyin” şeklindeki buyruğunun tâbiîn müfessirlerinin de aralarında olduğu bazı alimler tarafından mensuh kabul edildiği görölmüştür.⁴ Ancak Endülüs müfessirlerinin söz konusu âyete dair görüşlerine bakıldığında genellikle bu görüşü benimsemedikleri ya da ilgili ifadenin anlamına dair bazı tahlillerde bulunarak meseleyi izah ettikleri görölmüştür.

Endülüs müfessirlerinin önemli isimlerinden İbnü’l Arabî’nin “İnsanlara güzel söz söyleyin” ifadesine dair yorumlarına bakıldığında, öncelikle bu ifadenin nesihle herhangi bir ilişkinin bulunmadığını açık bir şekilde belirttiği görölmektedir. Bu ifadenin Tevbe Suresi 5. âyetle neshedildiğini ileri süren bazı görüşlere yer veren İbnü’l Arabî, bu görüşlerin doğru olmadığını söyledikten sonra ifadenin mensuh değil, bilakis muhkem olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, bu kanaatini desteklemek için Hz. Peygamber’den nakledilen “Yarım hurma vermek suretiyle de olsa kendinizi cehennem ateşinden koruyunuz. O kadarını da bulamayanlar, güzel bir sözle olsun kendilerini korusunlar.”⁵ manasındaki hadîs-i şerifi nakletmiştir. Ayrıca İbnü’l Arabî, Firavun’a karşı yumuşak bir üslupla konuşulmasını emreden “Yine de ona söyleyeceklerinizi yumuşak bir üslûpla söyleyin; belki aklını başına toplar veya içine bir korku düşer.”⁶ âyetini delil olarak zikretmiş ve bu ifadenin Allah Teâlâ’nın diğer âyetlerde de emrettiği hususlardan biri olduğunu belirtmiştir.⁷ İbnü’l Arabî’nin bu âyeti örnek göstermesinin arka planında, en büyük zulmü işleyen ve ilahlık iddiasında bulunan Firavun’a dahi güzel sözle hitap edilmesi emredilmişken, insanlara güzel söz söylemeyi ifade eden “وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا” ifadesinin mensuh kabul edilemeyeceğini vurgulama amacı yattığı söylenebilir.

Endülüs müfessirlerinden bir diğeri Mekkî b. Ebî Tâlib’in ise bu konuya dair görüşünü ifade ederken ilgili ifadenin hem muhkem olduğu hem de mensuh olduğu yönündeki iki farklı görüşü birlikte zikrettiği görölmektedir. Ancak o İbnü’l Arabî gibi tercihini açık bir şekilde ortaya koymamış, genellikle âyetin hükmü noktasında tâbiîn müfessirlerinden nakilde bulunmuştur. Tâbiîn neslinin önemli isimlerinden Kâtâde b. Diâme (ö. 117/735) “وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا” ifadesinin mensuh olduğunu söylemiştir. Onun bu görüşünü benimseyenler âyetin “insanlarla selamlaşın ve onlara güzel sözlerle karşılık verin” anlamına geldiğini ifade etmişlerdir. Buna karşılık bir diğer tâbiîn müfessiri Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), söz konusu ifadenin mensuh değil muhkem olduğunu savunmuş ve bu hâliyle âyetin “insanlara iyiliği emredin, onları kötülükten sakındırın” manasında olduğunu belirtmiştir. Mekkî de *el-Hidâye ilâ bulûği’n-nihâye* adlı eserinde bu görüşleri aktarmış ve ifadenin emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker bağlamıyla ilişkinine dikkat çekmiştir. O, bu tür hükümlerin neshe konu olamayacağını hatırlatmış ve ifadenin yalnızca “herkese güzel söz söyleyin” şeklinde anlaşılması durumunda mensuh olabileceğini, bunun dışında, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma anlamına geldiğinde muhkem olduğunu belirtmiştir.⁸

İbn Atiyye ise diğer Endülüs müfessirlerinde olduğu gibi bu âyetle ilgili değerlendirmelerinde çoğunlukla rivayetleri aktarmakla yetinmiş olsa da Endülüs müfessirlerinin üzerinde durmadığı bazı görüşlere de yer vererek konuya farklı açılardan da yaklaşmayı tercih etmiştir. Ona göre “وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا” ifadesinin neshe konu olup olmaması muhatap-zaman ilişkiyiyle yakından ilişkilidir. İslâm’ın ilk dönemlerinde bu tür genel ifadeler tüm insanlara yönelik iken, hicretten sonra muhatap kitlenin çoğunluğunu Müslümanlar oluşturduğu için âyetler “ey Müslümanlar” veya “ey iman edenler” şeklinde inmiştir. Bu anlayışa göre Müslümanların güç kazanmasıyla birlikte söz konusu ifadenin hükmü seyf

4 Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûği’n-nihâye fi ‘ilmi me’âni’l-Kur’ân ve tefsîrihi ve aĥkâmihî ve cümelin min fümûni ‘ulûmih* (Şârika: Câmîati’ş-Şârika, 2008), 1/333.

5 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-řaĥîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), “Zekât”, 9 (no. 1351); Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbüri, *el-Câmi ‘u’s-řaĥîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1955), “Zekât”, 20 (no. 1016).

6 Tâhâ 20/44; “فَقُولُوا لَهُ قَوْلًا لَّيْسَ لَنَا لَعْلَهُ نَسْتَكْفِرُ أَوْ نَبْخُسُ”

7 Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *en-Nâsih ve’l-mensûh fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk. Abdülkebîr el-Alûvî el-Medĥarî (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfe’d-Dîniyye, 1992), 42.

8 Mekkî, *el-Hidâye*, 1/333.

âyetiyle neshedilmiş sayılmıştır. Bununla birlikte İbn Atiyye, aynı âyette geçen “*namazı kılın, zekâtı verin*” gibi hükümlerin neshe konu olamayacağını da özellikle vurgulamıştır.⁹

Endülüs’ün son dönem müfessirleri arasında zikredilebilecek isimlerden olan Ebû Hayyân’ın ise Mekki’ye göre daha açık bir şekilde görüşünü beyan ettiği ve söz konusu ifadenin neshe konu olamayacağını savunduğu görülür. Nitekim o, “*وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا*” ifadesinden kâfirlere karşı yumuşak davranılması gerektiği anlamı çıkmış olsa bile, bu durumun âyetin seyf âyetiyle neshedildiğini zorunlu kılmadığını söylemiştir. Ebû Hayyân’ın meseleyi İbnü’l Arabî’ye benzer bir şekilde açıklaması ve Kur’an’da kâfirlere karşı yumuşak davranmayı öğütleyen kıssalardan örnekler vermesi, bu konuda onun da İbnü’l Arabî ile aynı çizgide olduğunu göstermektedir.¹⁰

Dolayısıyla Endülüs müfessirleri tarafından “*وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا*” âyeti hakkında bazı nesih rivayetleri nakledilmiş olsa da onların genel eğiliminin bu ifadeyi nesih kapsamına almadıkları anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, Endülüs tefsir geleneğinde neshin her meseleye kolayca uygulanmadığını, aksine âyetin muhkemliğini vurgulamak için naklî delillere mümkün olduğunca başvurulduğunu göstermektedir.

2. Ehl-i Kitâbın Bağışlanmasına Dair Hükümün Neshi Meselesi (Bakara Sûresi 109. Âyet)

Müfessirlerin bir kısmının, “Ehl-i kitap’tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah hükmünü ortaya koyuncaya kadar affedin ve hoşgörün. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.” mealindeki bu âyeti nesih konusu bağlamında ele aldıkları görülür. Bir görüşe göre, âyette geçen “Yine de siz, Allah hükmünü ortaya koyuncaya kadar affedin ve hoşgörün.” ifadesi Tevbe Sûresi’ndeki seyf ve kıtal âyetleriyle neshedilmiştir. Bununla birlikte bazı müfessirlerin söz konusu âyetin mensuh olmadığını belirttikleri görülür. Endülüs tefsir geleneğine bakıldığında ise, âyetin mensuh olduğunu savunanlarla birlikte muhkem olduğunu ileri süren müfessirlerin de mevcut olduğu görülmektedir.

Endüslü Mekki, hem el-İzâh hem de el-Hidâye adlı eserlerinde “*فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا*” (affedin ve hoşgörün) âyetini nesih bağlamında ele alarak mensuh olduğunu belirtmiştir. Onun bu değerlendirmesini ortaya koyarken kullanmış olduğu argüman, neshin “hükümün belirli bir süre için geçerli olup süresi dolunca sona ermesi” şeklindeki istilâhî tanımıdır. Ona göre âyette geçen affetme emri, savaş iznine dair âyetlerin nüzülüyle birlikte hükmünü kaybetmiştir. Buna karşılık bazı alimler âyetin sonundaki “*حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ*” ifadesine dayanarak söz konusu emrin zaten belirli bir süreyle sınırlandırıldığını, bundan dolayı da neshe konu olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre bu ifade, affetme emrinin geçici bir hüküm olduğunu açıkça ortaya koymakta ve bu nedenle âyetin mensuh değil süresi belirlenmiş muhkem bir hüküm olarak anlaşılması gerektiğini göstermektedir. Bu yaklaşımı savunanlar ayrıca “mensuhun belli bir vakitle kayıtlı olamayacağı”na dair genel nesih kaidelerini zikrederek de görüşlerini temellendirmişlerdir. Mekki ise bu kaidelerin geçerliliğini genel anlamda kabul etmekle birlikte, ilgili âyetin bu çerçevede muhkem kabul edilmesine dair yorumlara mesafeli yaklaşmış ve bu görüşleri aktarmakla yetinmiştir. Böylece Mekki, kendi kanaatinin affetme emrinin savaş âyetleriyle neshedildiği yönünde olduğunu ortaya koymuştur.¹¹

Mekki’nin bu yorumlarının Endülüs tefsir geleneğinin genel yaklaşımını yansıtıp yansıtmadığını ortaya koymak için ondan sonra gelen önemli isimlerden biri olan İbnü’l Arabî’ye bakmak yerinde olacaktır. Mekki’nin aksine İbnü’l Arabî “*فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا*” âyetinin mensuh olmadığını belirtmiştir. Bu görüşünü temellendirirken Mekki’nin karşıt görüş olarak aktardığı delilleri kendi kanaatini destekler mahiyette kullanan İbnü’l Arabî savunduğu görüşün doğruluğunu oldukça keskin ve iddialı bir üslupla ortaya koymuş, hatta bazı yerlerde âyetin mensuh olduğunu savunanları sert ifadelerle eleştirmiştir.¹²

Bir diğer müfessir olan İbn Atiyye ise “*فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا*” âyetini farklı bir şekilde yorumlamıştır. Ona göre, Mekki’nin karşıt görüş olarak aktardığı ve İbnü’l Arabî’nin benimsediği, “*حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ*” ifadesinin âyetin mensuh olmadığını gösterdiğine dair kanaat, bu lafzın nasıl yorumlandığına bağlı olarak değişebilmektedir. Bu çerçevede Ebû Ubeyde’nin, içerisinde savaşı terk etmeye dair ifadeler bulunan âyetlerin hükmüne ilişkin kaide mahiyetindeki açıklamalarını aktaran İbn Atiyye, nesih tespitlerinde bu kuralları dikkate almıştır. O,

9 İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1/173.

10 Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhtâf* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), 1/461.

11 Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih* (Cidde: Dâru'l-Münâra, 1986), 126.

12 İbnü'l Arabî, *en-Nâsih ve'l-mensuh*, 2/ 44.

“فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا” âyetinin muhatabından hareketle yapılan bazı nesih yorumlarını da yine bu kurallar çerçevesinde eleştirmiştir.¹³ Ancak bütün bu değerlendirmelerden sonra onun âyetin hükmüne dair kesin olarak hangi görüşü benimsediğini tespit etmek güç görünmektedir.

Aynı bağlamda Ebû Hayyân, “حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ” ifadesinin, öncesinde zikredilen “فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا” hükmünü neshettiğini ileri sürerek, bazı Endülüslü müfessirlere nazaran âyetin mensuh olduğunu daha açık bir şekilde belirtmiştir. Ebû Hayyân bu değerlendirmeyi yaparken özellikle “بِأَمْرِهِ” kelimesi üzerinde durmuş ve bu kelimeye yüklenen anlamların, âyetin hükmünü belirlemede doğrudan etkili olduğunu vurgulamıştır. Âyetin mensuh olduğu yönündeki kanaatini temellendirirken farklı argümanlardan da faydalanan Ebû Hayyân, “بِأَمْرِهِ” kelimesinin yanında “فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا” emrinin muhtemel anlamları üzerinde de durarak lügâvî izahlara geniş bir yer ayırmıştır. Bu bağlamda söz konusu âyetin asıl gayesi, kâfirleri affetmekten ziyade, affi önceleyen bir tutumla isyanın sona erdirilmesi, fitnenin yatıştırılması ve insanların İslâm’a girmelerinin kolaylaştırılmasıdır. Nitekim Ebû Hayyân bu hikmeti göz ardı ederek bir müminin Allah’ın “فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا” emrini hoşnutlukla karşılamasını ve kabul etmesini küfür saymıştır.¹⁴

Endülüs müfessirlerinin ilgili husustaki yorumlarına bakıldığında, “فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا” âyetinin hem mensuh hem de muhkem olduğunu savunan farklı yaklaşımların bulunduğu görülmektedir. Bu çeşitliliğin Endülüs literatürüne özgü bir tavır olup olmadığını anlamak için Doğu İslam coğrafyasındaki âlimlerin görüşlerine bakmak gerekmektedir. Nitekim benzer bir yorum çeşitliliğinin orada da mevcut olduğu görülmektedir.

Bu konu bağlamında Tâberî, “فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا” ifadesinin hükmü hakkında doğrudan bir değerlendirme yapmaktan ziyade, meseleyi rivayetler üzerinden aktarmayı tercih etmiştir. Ancak her ne kadar âyetin mensuh ya da muhkem olduğuna dair açık bir kanaat ortaya koymasa da naklettiği rivayetlerin tamamının söz konusu ifadenin muhkem olduğunu vurguladığı görülmektedir. Dolayısıyla onun da İbnü’l Arabî gibi âyeti mensuh değil muhkem kabul ettiğini söylemek mümkündür.¹⁵

İbnü’l Cevzî ise âyetin hükmüne dair rivayetleri aktarmış, aynı zamanda bunlara yöneltilen eleştirilere de yer vermiştir. Her ne kadar İbn Abbas’tan gelen bir rivayetle âyetin mensuh olduğunu nakletmiş olsa da o, birçok âlimin “فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا” emrinin mutlak değil, “حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ” ifadesiyle mukayyet olduğunu söylemiştir. Bu manada hükmün sona ermesi nesih olarak görülmemiştir. İbnü’l Cevzî Nâsihu’l-Kur’ân ve mensûhuh’ta bu yorumu açıkça dile getirerek âyetin mensuh değil muhkem olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla hükmün süresinin âyetin kendi içinde belirtilmiş olması Mekki’ye göre neshi destekleyen bir delil iken, İbnü’l Cevzî’ye göre ise nesih ihtimalini ortadan kaldıran bir unsur olarak değerlendirilmiştir.¹⁶

Sonuç olarak, “فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا” âyeti çerçevesinde Endülüs müfessirlerinin yaklaşımları değerlendirildiğinde, âyetin mensuh olduğunu açık ve kesin bir biçimde ifade eden tek ismin Ebû Hayyân olduğu görülmektedir. Mekki her ne kadar ifadenin mensuh olduğu görüşünü dile getirmişse de bunu ihtiyatlı bir üslupla yapmış, İbn Atiyye farklı ihtimaller üzerinden değerlendirmelerde bulunmuş, İbnü’l Arabî ise âyetin muhkem olduğunu net bir şekilde savunmuştur. Dolayısıyla ellerinde neshi destekleyen naklî deliller bulunmasına rağmen Endülüs müfessirlerinin çoğu, âyeti doğrudan mensuh saymamış, ya muhkem kabul etmiş ya da hükmü hakkında kesin bir kanaat belirtmekten kaçınmıştır. Bu yaklaşım, Endülüs tefsir geleneğinin nesih meselesine dair daha ölçülü, sistematik ve dikkatli bir tutum benimsediğini gösteren önemli işaretlerden biri olarak değerlendirilebilir.

3. Haram Aylarda Savaş Yasağının Kaldırılması Meselesi (Bakara Sûresi 217. Âyet)

Haram aylarda savaşmanın yasaklandığını bildiren “Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar. De ki: Onda savaşmak büyük günahdır. Allah’ın yolundan menetmek ve O’nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm’dan (insanları) engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük günahdır.”¹⁷ mealindeki âyetle ilgili müfessirlerin ifadeleri incelendiğinde, bu hükmün mensuh olup olmadığı konusunda farklı

13 İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 1/196-197.

14 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/ 559.

15 Ebû Ca’fer et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (Mekke: Dâru’t-Terbiye ve’t-Türâs, ts.), 2/503.

16 Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l-’aklis-selîm ilâ mezâyâ’l-kitâbi’l-kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-’Arabî, ts.), 1/336.

17 el-Bakara 2/217.

değerlendirmelerin bulunduğu görülmektedir. İlgili âyetin hükmü noktasında hem Endülüs müfessirleri hem de diğer İslâm coğrafyalarındaki müfessirler arasında çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Müfessirlerin bir kısmı âyeti muhkem olarak değerlendirmiş, bazıları mensuh kabul etmiş, bazıları ise söz konusu hükmün neshe konu edilemeyeceğini özellikle vurgulamıştır.

Endülüs müfessirlerinden Mekkî, âlimlerin büyük çoğunluğunun söz konusu âyeti mensuh kabul ettiğini belirtmiştir. Ona göre Allah'ın haram aylarda savaşmayı büyük bir günah olarak zikretmesine rağmen, bu hüküm Tevbe Sûresi'nin 5. âyeti¹⁸ ve yine aynı sûrenin 29. âyetiyle¹⁹ neshedilmiştir. Mekkî'nin bu yaklaşımının, söz konusu âyetlerin, müşriklerle savaşın zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın yapılmasına imkân tanıdığı düşüncesine dayandığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, bu görüşün sahabe ve tâbiîn neslinin önde gelen isimlerinden aktarıldığını da belirtmiş, bununla birlikte erken dönem âlimleri arasında âyetin muhkem olduğunu savunanların da bulunduğunu söylemiştir.²⁰ Ancak, önceki açıklamalarından da anlaşılacağı üzere Mekkî'nin nihai olarak âyetin hükmünü mensuh kabul ettiği görülmektedir.

İbnü'l Arabî ise âyetin mensuh olduğunu belirtmekle birlikte, Mekkî'den farklı olarak neshin âyetin tamamına değil, yalnızca haram aylarda adam öldürme yasağına ilişkin kısmına yönelik olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber o, söz konusu ayların kutsallığının ortadan kalkmadığını da bazı hadislerden örnekler getirerek temellendirmiştir.²¹ Öte yandan âyetin mensuh olmadığını savunanların görüşlerini de aktaran İbnü'l Arabî, özellikle Atâ'nın tutumuna dikkat çekmiştir. Atâ âyetin neshedildiğini kesin bir dille reddetmiş ve meseleyi nesih değil, umûm-husûs ilişkisi bağlamında değerlendirmiştir. Ona göre "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ" âyeti husus, hemen ardından gelen "İman edenler, hicret edenler, Allah yolunda cihad edenler..." (Bakara 218) âyeti ise umum ifade etmektedir. İbnü'l Arabî'nin Atâ'dan aktardığı bu yaklaşımın, ilerleyen süreçte Endülüs literatüründe etkili olduğu ve sonraki müfessirlerce de Atâ'ya atıf yapıldığı görülmektedir.

İbnü'l Arabî, konunun devamında âyetin mensuh olduğu hususunda genel bir ittifak bulunduğunu, ancak nâsihin tespitinde farklı görüşlerin dile getirildiğini belirtmiştir. Onun bu ayrıma dikkat çekmesi, kendisinden sonraki literatüre önemli bir katkı sağlamış, ayrıca meseleyi daha sistematik bir çerçevede ele almaya imkân tanımıştır. Bu bağlamda İbnü'l Arabî, mensuh olduğu belirtilen "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ" âyetinin ya Tevbe Sûresi 36. âyetteki "وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً ۚ كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً ۚ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ" ifadesiyle²² ya da aynı sûrenin 29. âyetinde geçen "قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ" ifadesiyle neshedildiğine dair iki farklı görüş aktarmıştır.²⁴ Bununla birlikte bazı âlimler, söz konusu âyetin Hz. Peygamber'in yaşadığı birtakım hadiseler ve bazı uygulamalarıyla neshedildiğini ileri sürmüşlerdir. İbnü'l Arabî ise bu rivayetleri olduğu gibi nakletmekle yetinmemiş, delil olarak öne sürülen bilgileri hem sıhhatleri hem de konuyla ilişkileri bakımından eleştirel bir değerlendirmeden geçirmiştir.²⁵

İbnü'l Arabî'nin yaklaşımının dikkat çeken bir yönü de âyetin muhataplarıyla ilgili değerlendirmesidir. Ona göre "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ" âyetinin asıl muhatabının müşrikler olduğu hususunda herhangi bir şüphe yoktur. Zira âyette zikredilen "Allah'ın yolundan menetmek, O'nu inkâr etmek ve insanların Mescid-i Haram'a girişini engellemek" gibi fiiller, müşriklerin işledikleri büyük günahlar arasında yer almaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu fiillerin "büyük günah" olarak nitelendirilmesinin doğrudan haram ayların kutsallığıyla ilişkilendirilmiş olmasıdır. Bu çerçevede İbnü'l Arabî, haram aylara duyulan saygının yalnızca müşrikleri değil, Müslümanları da bağlayan bir hüküm olduğunu özellikle vurgulamıştır. Dolayısıyla kâfirlerin bu aylarda savaşmaları nasıl büyük bir günah ise, Müslümanların da aynı aylarda savaşmaları benzer şekilde büyük bir günahdır. Dolayısıyla, bu aylarda müşriklerin savaşması nasıl büyük bir günah sayılıyorsa, Müslümanların savaşması da benzer şekilde büyük bir günah sayılmaktadır. Onun bu yorumundan hareketle Tevbe Sûresi'ndeki, müşriklerle zaman ve

18 "Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şâyet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, bağışlayıcıdır."

19 "Ehl-i kitap'tan Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın."

20 Mekkî, *el-İzâh*, 160.

21 İbnü'l Arabî, *en-Nâsih ve'l-mensuh*, 27.

22 "Müşrikler sizinle topyekün savaşmış gibi siz de onlarla topyekün savaşın."

23 Nitekim ilerleyen kısmında Endülüs müfessirlerinden İbn Cüzey'in bu görüşü sahiplendiği görülecektir.

24 "Allah'a ve âhiret gününe inanmayanlarla savaşın"

25 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 1/206.

mekân gözetmeksizin savaşmayı emreden âyetlerin, söz konusu âyeti neshettiği görüşünü benimsediğini söylemek mümkündür.

Meseleyi ele alan bir diğer Endülüslü Kurtubî, bu konuda farklı görüşlerin bulunduğunu ifade etse de kendisi diğer Endülüslü müfessirlerde olduğu gibi, cumhura göre haram aylarda müşriklerle savaşmanın câiz olduğunu ve dolayısıyla söz konusu âyetin mensuh sayıldığını belirtmiştir. İbnü'l Arabî'nin özellikle dikkat çektiği, âyetin nâsihinin ne olduğu meselesine dair değerlendirmelerini aynen nakleden Kurtubî, Amr b. Hadramî'nin öldürölmesi olayı gibi rivayetleri zikrederek naklî delillere de yer vermiştir. Bununla birlikte, âyetin muhkem olduğuna dair rivayet ve görüşleri de aktaran Kurtubî, Hz. Peygamber'in, kendisine savaş açılmadıkça haram aylarda savaşmadığını bildiren rivayeti bu bağlamda örnek göstermiştir.²⁶ Dolayısıyla bu konuda Kurtubî'nin, âyetin mensuh veya muhkem oluşu konusunda kesin bir tercihte bulunmadığı, her iki görüşe ait delilleri aktardığı görölmüştür.

Söz konusu meselede ortaya koyduğu görüşlerle dikkat çeken isimlerden biri de İbn Cüzey'dir. İlgili âyetin mensuh olduğunu savunduğu, ancak nâsih olan hükmün ne olduğu konusunda diğer müfessirlerin genelinden farklı bir görüşte olduğu görölen İbn Cüzey "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ" âyetinin savaş ve kıtal âyetlerinin tamamıyla neshedildiği görüşüne bir bakıma itiraz etmiştir. Ona göre bu âyetin "فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ" âyetiyle neshedildiğini söylemek gerçeğe uzak bir yorumdur. Bu kanaatini açıklarken nâsih ve mensuh olarak anılan âyetler arasındaki irtibata ve umum-husus ilişkisine dikkat çeken İbn Cüzey, asıl nâsih olan âyetin Tevbe Sûresi 36. âyette geçen "وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً" ifadesi olduğunu belirtmiştir. İbn Cüzey'in tüm savaş ve kıtal âyetlerini değil de yalnızca bu âyeti nâsih olarak görmesi, konuya yaklaşımında önemli bir farklılık olarak göze çarpmaktadır.²⁷

Endülüs müfessirlerinin aktardıkları bu görüşler, Doğu İslâm coğrafyasındaki müfessirlerle karşılaştırıldığında kimi yönleriyle benzerlik gösterirken bazı noktalarda farklılıklar da taşımaktadır. Nitekim Taberî, söz konusu âyetin mensuh olup olmadığı konusunda ihtilaf bulunduğunu belirtmiş ve her iki görüşü savunanların delillerini de aktarmıştır. Ardından, bu tartışmada doğru olan görüşün — İbn Cüzey'in de benimsediği üzere — "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ" âyetinin "وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً" âyetiyle neshedildiği yönünde olduğunu ifade etmiştir.

Doğu İslâm dünyasının bir diğer önemli ismi İbnü'l Cevzî'nin konuya dair değerlendirmelerine bakıldığında ise, ilgili âyetin nüzul sebebini aktardıktan sonra her iki görüşe de yer verdiği ancak herhangi bir tercihte bulunmadığı görölmür. Bu yönüyle onun yaklaşımı, Kurtubî ve Endülüs'ün son dönem müfessirleri arasında zikredilen Ebû Hayyân'ın tutumuyla benzerlik arz etmektedir. Âyetin mensuh olduğunu bildiren görüş genellikle İbn Abbas'a nispet edilse de İbnü'l Cevzî'nin bu görüşü nüzul dönemine daha yakın bir isim olan Hz. Ali'ye dayandırması onun konuya dair dikkat çekici bir yaklaşımı olarak zikredilebilir.²⁸

Söz konusu âyetin nesih ile olan irtibatına dair dikkat çekici söylemlerde bulunan isimlerden bir diğeri de Muhammed Tâhir İbn Âşûr (ö. 1973)'dur. Yaşamış olduğu bölge itibariyle Endülüs ilim geleneğinin etkilediği isimlerden biri olarak ifade edilebilecek isimlerden olan İbn Âşûr, baskın yorumların aksine "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ" âyetinin neshe konu edilmesini bir tesâmuh²⁹ olarak değerlendirmiştir. Ona göre âyetin hükmü, değişen tarihî şartlar sebebiyle fiilen ortadan kalkmıştır. Mekke'nin fethiyle birlikte halkın büyük çoğunluğunun Müslüman olması, âyetin uygulanma gerekçesini ortadan kaldırmıştır. İbn Âşûr'a göre haram aylarda savaş yasağının kaldırılmasının amacı, Müslümanların hac ve umre ibadetlerini güven içinde yapabilmelerini sağlamaktır. Bu nedenle müşriklerden ya da başka bir düşmandan gelebilecek tehdit durumunda, ibadetlerin emniyeti için savaş izni verilmiştir. Dolayısıyla İbn Âşûr'a göre bu âyetin mensuh olarak nitelendirilmesi doğru değildir. Burada gerçekteşen şey hükmün kalkması değil, uygulanma şartlarının ortadan kalkmasıdır. şayet müşrikler varlıklarını sürdürselerdi, haram aylarda savaş yasağı geçerliliğini koruyacaktı.

26 Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi` li-ahkâmi'l-Kur`ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, 1964), 3/43.

27 İbn Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li-`ulûmi't-tenzîl*, thk. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1995), 1/119.

28 Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 2/327.

29 Kanaatimizce bu kelime nesih tespitine dair müteşeditlik ya da mütesahillik durumu ile ilgilidir. Esasında neshe konu olmayan âyetin neshin içerisinde değerlendirilmesini İbn Aşur'un "tesâmuh" kelimesiyle ifade ettiği görölmektedir.

İfade edilen bu görüşler neticesinde genel bir değerlendirme yapılacak olunursa, haram aylarda savaşın yasak olduğunu bildiren “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ” âyetinin mensuh olup olmadığı meselesi, Endülüs tefsir geleneğinde çoğunlukla mensuh şeklinde yorumlanmış olsa da bu konuda tam bir ittifaktan söz etmek mümkün değildir. Âyetin mensuh olduğunu savunanlar bulunduğu gibi, bu görüşe katılmayanlar veya açık bir kanaat bildirmeyen müfessirler de vardır. Hatta böylesine önemli ve savaşla doğrudan ilişkili olup Endülüs toplumunu yönlendirme potansiyeline sahip bir âyetin mensuh olup olmadığı konusunda Endülüs müfessirlerinin farklı yorumlar ortaya koymuş olmaları dikkat çekicidir. Bu durum, özellikle savaş ve kıtâl âyetlerinin nâsih oluşu bağlamında, Endülüs tefsir geleneğinin tek bir çizgi izlemekten ziyade rivayetleri ve delilleri çok yönlü biçimde değerlendirmeye açık bir yapıda olduğunu göstermektedir.

4. Savunma Savaşına Dair Hükümlerin Neshi Meselesi (Bakara Sûresi 190. Âyet)

Müslümanların, ancak kendileriyle savaşılması ya da fiilen saldırıya uğramaları durumunda kâfirlerle savaşabileceklerini bildiren “Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez”³⁰ mealindeki bu âyetin hükmü noktasında, müfessirler arasında farklı görüşler dile getirilmiştir. Bazıları âyetin mensuh olduğunu savunurken, bazıları ise âyetin hükmünün devam ettiğini ve muhkem olduğunu savunmuştur. Âyetin mensuh olduğunu savunanlar, nâsih hükmün kıtâl âyeti olarak da bilinen “وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً” âyeti olduğunu ifade etmişlerdir. Âyetin mensuh ve muhkem olduğuna dair her iki görüşü savunanlar kanaatlerini temellendirirken hem naklî hem de akîl delillerden yararlanmışlardır. Endülüs müfessirlerinin meseleyi ele alış biçimleri incelendiğinde ise, bazılarının kendi kanaatlerini açık bir şekilde ortaya koyarak âyetin hükmünü ifade ettikleri, bazılarının ise yalnızca farklı görüşleri aktarmakla yetindikleri ve herhangi bir tercihte bulunmadıkları görülür. Dolayısıyla bu konuda Endülüs müfessirleri arasında bir görüş birliği bulunduğunu söylemek zordur.

Ebû Bekir İbnü'l Arabî, âyetin hükmü konusunda müfessirlerin ihtilaf ettiğini belirtmiş ve bu görüşleri sıralamıştır. Bazı müfessirler söz konusu “Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın” âyetinin “وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً”³¹ âyetiyle neshedildiğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşe göre, Müslümanlar başlangıçta yalnızca kendilerine savaş açıldığında karşılık vermekle yükümlü iken sonrasında nazil olan “topyekûn savaş” emriyle bu hüküm daha umûmî bir niteliğe bürünmüştür. Böylece Müslümanlar artık kendilerine savaş açılıp açılmadığına bakılmaksızın kâfirlerle savaşmakla emrolunmuşlardır. İbnü'l Arabî'nin buraya kadar vermiş olduğu bilgilerden hangi görüşü benimsediği ne olarak anlaşılmaktadır. Ancak onun bir diğer eseri *Ahkâmü'l-Kur'ân*'a bakıldığında ise benimsemiş olduğu görüşü açık olarak görmek mümkündür. İbnü'l Arabî eserinde mensuh olduğu iddia edilen bu âyetin, nâsih olarak gösterilen “onlarla (müşriklerle) topyekûn savaşın” âyetine nispetle daha husûsî bir anlam taşıdığını ifade etmiştir. Dolayısıyla o, burada bir nesih ilişkisinden ziyade umum-husus ilişkisi olduğunu belirtmiştir. Zirâ İbnü'l Arabî'ye göre “Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın” âyetinin hükmü hâlâ geçerlidir, çünkü her Müslüman kendisini fiilen hedef alanlara karşı savaşmakla kıyamet gününe kadar yükümlüdür.³²

Söz konusu âyetin nesih ile ilişkisi bağlamında İbnü'l Arabî'nin dikkat çektiği bir diğer husus, âyetin sonunda yer alan “وَلَا تَعْتَدُوا” (haddi aşmayın) ifadesine dairdir. Bu ifadenin iki şekilde yorumlandığını belirten İbnü'l Arabî, ilk görüşe göre bunun “kâfirler sizinle savaşmadıkça onlarla savaşmayın” anlamına geldiğini belirtmiştir. İkinci görüşe göre ise bu ifade, savaş esnasında kadınların, çocukların ve din adamlarının öldürülmemesi gerektiğine işaret etmektedir. İbnü'l Arabî, bu iki yorumdan ilkinin benimsemiş ve buna ilaveten, kâfirlerden barış teklifi gelmesi durumunda onlarla savaşmanın câiz olmayacağını belirtmiştir. Dolayısıyla ona göre “وَلَا تَعْتَدُوا” (haddi aşmayın) ifadesi mensuh değil muhkem olarak anlaşılması gereken bir hükümdür.

Bu konuyu ele alan müfessirlerden bir diğeri Mekkî'nin ise meseleyi çoğunlukla rivayetler bağlamında değerlendirdiği görülür. Mekkî İbn Zeyd'den naklen “Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın” âyetinin kâfirlerle savaşmayı emreden diğer âyetlerle neshedildiğini aktarmıştır.³³ Bu rivayeti herhangi bir yorum eklemeyen nakleden Mekkî ayrıca İbnü'l Arabî'nin İbn Abbas ve Ömer b. Abdülaziz'den rivayetle bildirdiği, savaşta kadınların, çocukların ve din adamlarının öldürülmemesi

30 el-Bakara 2/190; وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ

31 “...müşrikler sizinle topyekûn savaşmışları gibi siz de onlarla topyekûn savaşın.”

32 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l Kur'ân*, 1/145.

33 Mekkî, *el-İzâh*, 156.

gerektiği dair görüşe de yer vermiştir.³⁴ Ona göre âyet “Allah yolunda sizinle savaşanlarla savaşın; ancak haddi aşmayın” anlamındadır. Dolayısıyla Mekki’ye göre âyet mensuh değil muhkemdir ve hükmü kıyamet gününe kadar geçerliliğini sürdürmektedir.

İbnü’l Arabî ve Mekki’nin aktardığı bu görüşleri eserinde aynı şekilde nakleden Endülü’sün bir diğer ismi İbn Atiyye ise âyetin hükmü konusunda açık bir tercihte bulunmamıştır. Meseleye dair rivayet ve görüşleri aktardıktan sonra bazı değerlendirmelerde bulunan İbn Atiyye, âyetin Müslümanların savaşla ilgili doğrudan muhatap kılındıkları ilk emir olduğunu belirtmiştir. Ona göre, âyetin mensuh olduğunu savunanlar nezdinde âyetin anlamı “sizinle savaşanlar siz de savaşın, sizden elini çekenden siz de elinizi çekin” şeklindedir.³⁵ Buna karşılık âyetin muhkem olduğunu savunanlar ifadenin “(saldırsalar da saldırmazlar da) sizinle savaşabilecek olanlarla savaşın” anlamını taşıdığını belirtmişlerdir. İbn Atiyye ayrıca âyetin sonunda yer alan “وَلَا تَعْتَدُوا” ifadesine dair farklı yorumlara da yer vermiştir. İbn Atiyye bu emrin, savaşın öfke veya şöhret arzusu için değil, yalnızca Allah rızası için yapılmasını emrettiğini özellikle vurgulamıştır. Bu yönüyle âyet aynı zamanda ahlâkî bir nitelik de taşıdığı için İbn Atiyye, Mekki’nin de belirttiği gibi âyetin muhkem olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir.³⁶

Endülü’s tefsir geleneğinin fıkıhçı kimliğiyle de tanınan müfessirlerinden Kurtubî, konuyu daha geniş bir perspektiften ele almış ve savaşın başlangıçta Müslümanlara yasak olduğunu bildiren bazı âyetlere atıfta bulunmuştur. Öncelikle, gayrimüslimlerle alakalı nâzil olan ilk âyetlere bakıldığında bunların; “İyilikle kötülük bir olmaz...”³⁷, “Sen yine de onları affet, hoş gör...”³⁸ ve “Onların üstünde egemen bir zorba değilsin.”³⁹ gibi ifadeler taşıdığı görülmektedir. Bu ve buna benzer manadaki âyetlerin çoğunlukla hicretten önce nâzil olduğunu ifade eden Kurtubî, hicretten sonra nâzil olan “Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın” âyetinin ise Müslümanların kâfirlerle savaşmalarına izin verilen ilk âyet olduğunu söylemiştir. Kurtubî de konunun devamında bu âyetin mensuh ve muhkem olduğuna dair görüşleri sıralamış, ancak âyetin muhkem olduğu ile ilgili görüşlere daha fazla ağırlık vermiştir. Bu hususta zikredilen delilleri naklî ve aklî olmak üzere iki başlık altında ele alan Kurtubî, Hz. Peygamber’in sünnetinden vermiş olduğu örnekleri naklî, bazı Arapça dil bilgisi kurallarının dahil edildiği ve bu kurallardan hareketle ortaya konan delilleri de aklî olarak isimlendirmiştir.⁴⁰ Devamında diğer Endülü’slü müfessirlerin de değinmiş olduğu “وَلَا تَعْتَدُوا” (aşırıya gitmeyin) emrinin mahiyetine yer veren Kurtubî, İbnü’l Arabî’nin dikkat çektiği üzere, bu ifadenin kadınların, çocukların ve din adamlarının öldürülmemesi anlamına geldiği şeklindeki yorumu aktarmış, ancak bu hükmün bazı istisnalarının bulunduğunu da ayrıca belirtmiştir. şer’î hükümlere dayanan belli başlı örneklerden hareketle Kurtubî, kadınların, çocukların ve din adamlarının fiilen Müslümanlarla savaştıkları takdirde öldürülmelerinin câiz olduğunu belirtmiş ve bunun “وَلَا تَعْتَدُوا” emrine aykırı olmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla bu şekliyle anlaşıldığı vakit âyetin mensuh değil muhkem olarak değerlendirildiğini söylemek mümkündür. Ancak Kurtubî, “وَلَا تَعْتَدُوا” ifadesinin “sizinle savaşmayanlarla siz de savaşmayın” şeklinde anlaşılması durumunda, Tevbe sûresindeki seyf ve kıtâl âyetleriyle neshedilmiş olacağını da belirtmiştir. Kurtubî’nin bu görüşleri zikrederken, benimsemiş olduğu görüşün hangisini olduğuna dair kesin bir söylemde bulunmadığı görüldü. Nitekim Kurtubî bu görüşlerin akabinde her iki anlayışı da “en doğrusunu Allah bilir” diyerek ifade etmiştir. Ancak onun, konunun başında da belirtildiği üzere naklî ve aklî delillere dayalı ayrıntılı açıklamaları, bu âyetin hükmünü kendisinden önceki diğer Endülü’s müfessirlerinde olduğu gibi muhkem olarak değerlendirildiğini gösteren önemli işaretlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Endülü’s müfessirlerinden İbn Cüzey, daha önce değinilen İbn Atiyye’nin bu âyeti Müslümanlara yönelik ilk savaş emri olarak değerlendiren yaklaşımına ek bir açıklama getirmiştir. Ona göre bu âyet, ancak savaşın kâfirler tarafından başlatılması şartıyla Müslümanlara yöneltilmiş ilk savaş emri olarak anlaşılmalıdır. Bu yorum çerçevesinde, kâfirlerden bir saldırı gerçekteşmedikçe Müslümanların savaşmalarının câiz olmadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla âyet bu şekilde yorumlandığında, sonrasında nâzil olan seyf ve kıtâl âyetleriyle neshedildiği kabul edilmektedir. Bununla birlikte İbn Cüzey âyetin muhkem

34 Mekki, *el-İzâh*, 156.

35 İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 1/262.

36 İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 1/262.

37 Fussilet 41/34; “وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ”

38 el-Mâide 5/13; “فَاغْفِرْ لَهُمْ وَاصْنَعْ لِمَنْ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ”

39 Kurtubî, *el-Câmi’ li âhkâmî’l-Kur’ân*, 2/347.

40 Kurtubî, *el-Câmi’ li âhkâmî’l-Kur’ân*, 2/348.

olduğunu savunan görüşe de yer vermiş ve bu durumda ifadenin “sizinle savaşan erkeklerle savaşın; kadınlar ve çocuklarla değil” şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴¹ Ancak İbn Cüzey, söz konusu âyetin mensuh olduğu görüşünü daha güçlü ve tercihe şayan bulmuştur.

Meseleyi ele alışı biçimiyle öne çıkan müfessirlerden bir diğeri de Ebû Hayyân’dır. Söz konusu âyetin tefsirini ve nesihle ilişkisini diğeri Endüslü müfessirlere göre daha ayrıntılı inceleyen Ebû Hayyân, öncelikle âyetin nüzul sebebine değinmiş ve bu âyetin Hudeybiye Antlaşması sonrasında, Hz. Peygamber ve beraberindekilerin umre amacıyla Mekke’ye yöneldikleri sırada nâzil olduğunu belirtmiştir. Rivayetlere göre, müşriklerin bu antlaşmayı bozma ihtimali ve haram ayda savaşa çıkma endişesinin Müslümanları tedirgin ettiği, âyetin de bunun üzerine nazil olduğu aktarılmıştır.

Endüslü tefsir geleneğinde söz konusu âyetin genellikle mensuh kabul edilmesi dikkate alındığında, Ebû Hayyân’ın yaklaşımı bu genel kanaatten kısmen ayrılmaktadır. Nitekim Ebû Hayyân söz konusu âyetin nâsih olabileceğini de belirtmiştir. Âyet, savaşa dair ilk hüküm olması bakımından daha önceki barış (muvâde) âyetlerini neshetmiştir. Bununla birlikte, bazı rivayetlerde âyetin nâsih değil, aynı sûrenin 193. âyetindeki “وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِئْتَةً”⁴² ifadesiyle mensuh olduğu da belirtilmiştir. ⁴³ Bu noktaya kadar yaptığı açıklamalardan Ebû Hayyân’ın âyetin mensuh, muhkem veya nâsih olduğuna dair kesin bir kanaat ortaya koymadığı anlaşılmaktadır. Müfessir bu temkinli tutumunu âyetin devamındaki “وَلَا تَعْتَدُوا” emrini yorumlarken de sürdürmüştür. Ona göre bu emir, “cizye teklif edenlerle savaşta aşırıya gitmeyin”, “savaşmayı tamamen terk etmeyin” veya “ilk saldıran taraf olmayın” gibi anlamlara gelebileceği gibi, “düşman cesetlerine işkence etmeyin” şeklinde savaşın ahlâkî yönüne vurgu yapan anlamlar da içermektedir. Ebû Hayyân bu farklı yorumlar arasında bir tercih belirtmediği gibi, genel olarak âyetin hükmü konusunda da net bir tutum sergilememiştir.

Endüslü’ün yanı sıra Doğu İslâm dünyasındaki müfessirlerin ilgili âyete dair yorumları incelendiğinde, onların da benzer şekilde farklı görüşleri aktardıkları görülmektedir. Bu müfessirlerden bazıları âyetin hükmü konusunda açık ve kesin ifadeler kullanırken, bazıları ise tıpkı Endüslü müfessirlerinin bazısında olduğu gibi herhangi bir tercihte bulunmamışlardır. Bu bölgenin önde gelen müfessirlerinden Taberî’nin âyete dair yorumları incelendiğinde, Endüslü müfessirlerinin bazısının benimsemiş olduğu gibi âyetin muhkem olduğu kanaatini taşıdığı görülmektedir. Taberî’nin bu görüşünü temellendirirken Endüslü müfessirlerinin de kullandığı delillere yer vermesi ve bu delilleri diğerlerine nazaran daha güvenilir bulması, Endüslü tefsir geleneğinin Taberî özelinde Doğu İslâm dünyasının tefsir birikimiyle güçlü bir bağ içinde olduğunu göstermektedir. Taberî, âyetin mensuh olduğunu savunanların “sadece sizinle savaşanlarla savaşın, savaşmayanlara saldırmayın” şeklindeki yorumunu aktarmış ve bu görüşü Hz. Peygamber’in bazı uygulamalarıyla da ilişkilendirmiştir. Bu anlayışa göre, savaş konusunda daha önce bir uygulaması bulunmayan Hz. Peygamber, bu âyetle birlikte saldırıya uğradığında karşılık vermeye başlamış, ancak savaşmayanlara da dokunmamıştır. Daha sonra inen kıtâl âyetiyle bu savunma durumu sona ermiş ve hücum savaşı emredilmiştir.⁴⁴ Bu görüşleri ifade ettikten sonra kendi kanaatini açıklayan Taberî âyetin muhkem olduğunu savunmuştur. Çünkü Taberî’ye göre bu âyet, savaş hukukuna dair hüküm niteliğindedir. “وَلَا تَعْتَدُوا” emrini de Ömer b. Abdülaziz’den aktarılan rivayet doğrultusunda, kadınların, çocukların ve din adamlarının öldürülmemesi yönünde anlayan Taberî, tercih ettiği rivayetin ve bu görüşün sağlam oluşuna özellikle vurgu yapmıştır.⁴⁵ Nitekim ona göre, âyetin hükmüne dair herhangi bir iddia ileri sürülecekse bu iddia mutlaka güvenilir ve muteber delillerle desteklenmelidir. Dolayısıyla, âyetin mensuh olduğuna dair bir görüş ortaya konulacaksa bu görüşün sağlam temellere dayandırılması gerekmektedir.

Doğu İslâm coğrafyasının nesihle ilgili müstakil çalışma yapmış isimlerinden biri olan İbnü’l Cevzî söz konusu âyetin hükmüne dair görüşleri aktarırken, kendi tercihinin açıkça belirtmemekle birlikte aktardığı bilgilerle dikkat çekmiştir. Müfessir, diğeri isimlerin pek değinmediği bir görüşe yer vererek âyette kısmî bir nesih bulunduğunu ifade etmiştir. Bu yaklaşıma göre âyet iki bölümden oluşmakta, ancak hangi kısmın mensuh, hangisinin muhkem olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir gruba göre “sizlerle

41 İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/113.

42 el-Bakara 2/193; “Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın”

43 Ebu Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 2/240.

44 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/561-562.

45 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/563.

savaşanlarla siz de savaşın"⁴⁶ ifadesi mensuh, "*haddi aşmayın*"⁴⁷ kısmı ise muhkemdir. Diğerlerine göre ise durum tam tersi şekilde "*sizlerle savaşanlarla siz de savaşın*" ifadesi muhkem, "*haddi aşmayın*" kısmı ise mensuhtur. İbnü'l Cevzî, âyetin muhkem olduğunu savunan görüşü İbn Kuteybe'den nakletmiş ve bu kanaatin açık olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Sonuç olarak onun, kısmî neshe dair aktardığı bu bilgiler Endülüs müfessirlerinde görülmeyen bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca onun her ne kadar kendi görüşünü net biçimde ortaya koymamış olsa da aktardığı rivayetlerin çoğunluğu, âyetin mensuh olduğunu desteklemekte ve bu yönüyle İbn Cüzey'le benzer bir çizgide durduğu görülmektedir.

Sonuç olarak "*وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ*" âyetine dair nesih tartışmaları incelendiğinde, Endülüs müfessirlerinin çoğunlukla mevcut görüşler arasında tercihte bulunarak âyetin muhkem olduğuna dair görüşü benimsedikleri görülmektedir. Bu yaklaşım, onların sadece kendi ilmî gelenekleriyle sınırlı kalmayıp Doğu İşlâm dünyasındaki önemli müfessirlerden de yararlandıklarını göstermektedir. Bu durum, iki bölge arasındaki ilmî etkileşimin bir yansıması olduğu kadar, Endülüs müfessirlerinin nesih konusundaki yöntemlerini de ortaya koymaktadır. Nitekim İbnü'l Arabî'nin Taberî'nin muteber gördüğu rivayeti esas alması, bu tevariüs kültürünün somut bir örneği olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Endülüs müfessirleri yalnızca Doğu'daki görüşleri nakletmekle yetinmeyip kendi metot ve usulleriyle de meseleyi yorumlamışlardır. Mekkî'nin naklî bilgilere dayalı açıklamaları, İbnü'l Arabî'nin savaş hukukuna dair tahlilleri ve Kurtubî'nin aklî-naklî deliller ışığında konuyu değerlendirmesi Endülüs tefsir geleneğinde neshin oldukça geniş bir perspektiften ele alındığını göstermektedir.

5. Savaşa Topyekün Çıkılmasına Dair Hükümün Neshi Meselesi (Bakara Suresi 216. Âyet)

Yukarıdaki meselede savunma savaşının mensuh olup olmadığı konusu tartışılmıştı. Müslümanların savaşa dair sorumlu tutuldukları konular bağlamında nâzil olan âyetlerden bir diğeri ise "*Size zor geldiği halde savaş üzerinize farz kıldı. Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz bilmezsiniz.*"⁴⁹ âyeti olmuştur. Müfessirlerden bazısı bu âyetin muhkem olduğunu belirtirken bazısı ise âyetin savaşa topyekün çıkılmasını nehyeden "*Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyararak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar.*"⁵⁰ meâlindeki âyetle neshedildiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca "*Size zor geldiği halde savaş üzerinize farz kıldı*" âyetinin nâsihi olarak seyf ve kıtâl âyetlerini gösterenler de olmuştur. Bunun yanında âyetin nesih tartışmalarıyla ilişkilendirilmediği görüşlerin de azımsanmayacak sayıda olduğu görülmektedir. Endülüslü müfessirler arasında bu âyete dair yapılan değerlendirmeler, neshe konu olan diğer âyetlere kıyasla daha sınırlı kalmıştır. Özellikle İbnü'l-Arabî, Mekkî ve İbn Cüzey dışında kalan müfessirlerin konuya doğrudan değinmedikleri, âyet hakkında herhangi bir nesih yorumu yapmadıkları görülmektedir. Benzer şekilde Doğu İşlâm dünyasındaki müfessirler arasında da bu âyeti nesih çerçevesine dâhil etmeyenlerin sayısının dikkate değer olduğu söylenebilir.

Endülüs müfessirlerinden İbnü'l-Arabî âyetin hükümüne dair yorumlarına geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması için bazı ön bilgiler vermiştir. Özellikle âyette geçen "*كُتِبَ*" lafzının anlamına yer veren İbnü'l Arabî, bu ifadenin, Allah'ın şeriatın tüm mertebelerini kullarına öğretmesiyle ilişkili olduğunu belirtmiştir. Ona göre şeriat bütünüyle yazılıdır ve dinî esasların tamamı levh-i mahfuzda kayıtlıdır. Bu nedenle "*كُتِبَ*" (yazıldı) ifadesi, yapılması zorunlu emirleri belirtmek üzere kullanılır. Dolayısıyla İbnü'l Arabî'ye göre söz konusu âyet bu bağlamda bir emir ifade etmesi hasebiyle nesih meselesine konu olmuştur.⁵¹

İbnü'l-Arabî konunun henüz başında "*itiraz edenler (المعترضون) bu konuda ihtilaf etti*" ifadesini kullanarak, zaten bu âyetin hükümüne dair görüş ayrılıklarının bulunduğunu ima etmiştir. Ona göre bazı âlimler, bu âyetin kâfirlerle yapılan antlaşmaları sürdürmeyi, onları affetmeyi veya onlarla savaşmaktan kaçınmayı emreden önceki âyetleri neshettiğini söylemişlerdir. Buna karşılık bir başka görüşe göre ise söz

46 el-Bakara 2/190; "*وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ*"

47 el-Bakara 2/190 "*وَلَا تُعْتَدُوا*"

48 Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensühuh* (Beirut: Şeriketü Ebnâi Şerîfi'l-Ensârî, 2001), 66.

49 el-Bakara 2/216.

50 et-Tevbe 5/122.

51 İbnü'l Arabî, *en-Nâsih ve'l-mensuh*, 2/ 73.

konusu âyetin başlangıçta nâsîh olduğu, ancak daha sonra topyekün savaşa çıkılmamasını emreden “ وَمَا كَانَ ” âyetiyle mensuh hale geldiğini ifade etmiştir. Üçüncü bir görüşte ise âyetin mendup olduğu, dolayısıyla nesihle herhangi bir bağlantısının bulunmadığı ifade edilmiştir. İbnü'l-Arabî bu son görüşü kesin bir biçimde reddetmiş ve batıl olarak nitelendirmiştir. Ona göre bir lafzın zâhir anlamı dışında bir manaya delalet etmesi için güçlü bir delil bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla “ كُتِبَ ” kelimesinin mendupluk ifade ettiğini söyleyebilmek için kuvvetli bir delil gereklidir ancak böyle bir delil mevcut değildir. Bu nedenle “ كُتِبَ ” ifadesi bağlayıcı, farz bir hükmü ifade etmektedir. Nitekim konunun devamında İbnü'l Arabî, cihadın ümmetin icmâsıyla farz olduğunu vurgulamış, ancak bu farziyetin mahiyetinin şartlara göre değişiklik gösterebileceğini belirtmiştir. Örneğin; bazen düşmanın belirli bir bölgeye saldırması hâlinde, oradaki Müslümanlar için cihat farz-ı ayn olurken, bazen de o bölgeyi savunacak yeterli askerî gücün bulunmasından dolayı bu farz-ı ayn hüküm farz-ı kifâyeye dönüşür.⁵²

İbnü'l-Arabî'ye göre bu âyetin mensuh olduğu yönündeki görüş de zayıftır. O, bu kanaatini neshin gerçekleşmesi için gerekli şartlara atıfta bulunarak temellendirmiş ve ilgili âyetlerde bu şartların mevcut olmadığını belirtmiştir. Böylece İbnü'l-Arabî'nin hem âyetin mensuh hem de mendup olduğu yönündeki görüşleri reddettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca onun, âyetin nâsîh olduğu görüşünü savunanları da “ itiraz edenler ” şeklinde nitelemesi, onun bu yaklaşımı benimsemediğinin net göstergelerinden biri olarak gösterilebilir. Nitekim İbnü'l Arabî *Ahkâmü'l-Kur'ân* isimli eserinde âyetin hükmünün muhkem olduğunu belirten görüşleri aktararak bunların isabetli olduğunu da açıkça ifade etmiştir.⁵³ Sonuç olarak İbnü'l-Arabî, âyetin nesihle bir ilişkisi bulunmadığını, hükmünün ise şartlara göre farz-ı kifâyeye veya farz-ı ayn olarak değişebileceğini, ancak nihai olarak muhkem olduğunu savunmuştur.

Mekkî'nin ise bu konuya İbnü'l Arabî kadar geniş yer vermediği görülmektedir. O, söz konusu âyetin Kur'an'da savaşı erteleme veya terk etmeye dair ruhsatların tamamını neshettiğini ve dolayısıyla nâsîh olduğunu ulemanın çoğunluğunca kabul edilen bir görüş olarak belirtmiştir. Ayrıca Mekkî, İbnü'l Arabî'nin değindiği, cihadın farz-ı kifâyeye ve farz-ı ayn oluşuna dair meseleyi de ele almış, cihadın cenaze namazı veya selâm vermede olduğu gibi bir grubun yerine getirmesiyle diğerlerinden düşen farz-ı kifâyeye mahiyetinde olduğunu söylemiştir. Bunun ardından âyetin hükmünün mendup olduğu ile ilgili görüşe de temas eden Mekkî, İbnü'l Arabî'nin aksine bu görüşü doğru bulmamıştır.⁵⁴ Bu konuda her ne kadar kendi kanaatini açıkça ifade etmese de Mekkî'nin açıklamaları onun âyeti nâsîh olarak değerlendiren çoğunluğun görüşünü benimsediğini göstermektedir.

Endüslü İbn Atiyye bu âyeti değerlendirirken, neshe konu olan birçok âyet hakkında ayrıntılı yorumlarda bulunmasına rağmen, İbnü'l Arabî ve Mekkî'nin aksine burada herhangi bir nesih yorumunda girmemiştir. Bunun yerine âyetin hükmünün farziyeti üzerinde duran ve bu husustaki görüş ve yorumlara yer veren İbn Atiyye, bu hükmün farz-ı kifâyeye olduğunda ümmetin icması olduğunu belirtmiştir.⁵⁵ Aynı şekilde Endüslü'nün diğer iki önemli ismi Kurtubî ve Ebû Hayyân da benzer bir yaklaşım sergileyerek âyeti bir nesih tartışması bağlamında değil, hükmün mahiyeti çerçevesinde ele almışlardır.⁵⁶

Meseleyi diğer Endüslü müfessirlerinden kısmen farklı değerlendiren İbn Cüzey, âyetin farz-ı kifâyeye ya da farz-ı ayn oluşunun hükmüne doğrudan etki ettiğini belirtmiştir. Ona göre “ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ ” âyeti farz-ı ayn olarak anlaşılırsa, bu durumda müminlerin tamamının savaşa çıkmasının uygun olmadığını bildiren “ وَمَا كَانَ ”⁵⁷ âyetiyle neshedilmiş olur. Buna karşılık, âyet baştan itibaren farz-ı kifâyeye şeklinde değerlendirilirse, herhangi bir nesih söz konusu olmaksızın hükmü bu şekilde devam eder.⁵⁸

52 Bu bağlamda kendi dönemindeki siyasî ve toplumsal duruma da temas eden İbnü'l-Arabî, düşmanın İslâm topraklarını kuşattığını, Müslümanların can ve mallarına kastettiğini, bu şartlarda savaşmanın ve gasp edilen yerleri geri almanın farz-ı ayn hükmünde olduğunu özellikle vurgulamıştır. Ona göre Müslümanlar, günahlarının çokluğu sebebiyle bu farzı yerine getirmekte ihmalkâr davranmışlar, buna karşılık kâfirler ise Allah'ın adını anacak kimse kalmayınca kadar mücadelelerini sürdürmüşlerdir. bk. İbnü'l Arabî, *en-Nâsîh ve'l-mensuh*, 2/ 74.

53 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/205.

54 Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/379.

55 İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/289.

56 Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/ 379.

57 Tevbe 9/122; “Müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Öyleyse her topluluktan bir grup dinde derin bilgi sahibi olmak ve kavimleri (savaştan) döndüğünde onları uyarmak için (geride) kalmalı ki sakınsınlar.”

58 İbn Cüzey, *et-Teshîl li- 'ulûmi't-tenzîl*, 1/119.

Söz konusu âyetin hükmü noktasında Endülüs dışındaki coğrafyalarda yetişen müfessirlerin ifadelerine bakılacak olunursa, Taberî âyetin hükmü hakkında İbn Cüzey'in yaklaşımında da olduğu gibi doğrudan bir nesih değerlendirmesine gitmemiştir. Bunun yanında Taberî âyetin hükmünün farz-ı kifâye olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla onun âyeti mensuh ya da mendup değil, muhkem bir emir olarak ele aldığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Endülüs tefsir geleneğinde fazlaca rastlanmayan bir rivayeti aktaran Taberî, söz konusu âyetin Bakara Sûresi 285. âyette geöen “*وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا*”⁵⁹ (*İşittik, itaat ettik dediler.*) ifadesiyle neshedildiğine dair görüşe yer vermiş, ancak hemen ardından bu görüşü “manası olmayan bir söz” olarak nitelendirmiştir.⁶⁰ Taberî'nin bu değerlendirmesinin, nesih konusunda zaman zaman ortaya çıkan “müsamahakâr” yaklaşımlara eleştirel bir tutum sergilediğini de göstermektedir. Nitekim Endülüs tefsir geleneğinin genel yaklaşımına bakıldığında da gerek bu âyet özelinde gerekse diğer âyetler hakkındaki nesih yorumlarında seçici ve temkinli bir üslupla meseleye yaklaştıkları görölmektedir. Endülüslüler de Taberî gibi her nesih rivayetini bu kapsamda değerlendirmemiş, delil bakımından güçlü ve tutarlı olanları daha çok dikkate almışlardır. Taberî'nin, neshin ancak Allah'tan gelen açık bir nass ile geröekleşebileceğine dair vurgusunun bu yönüyle Endülüs tefsir geleneği üzerinde etkili olduğu söylenebilir.

Bu âyetle ilgili hem Endülüs hem de diğer bölgelerdeki müfessirlerin görüşleri değerlendirildiğinde, İbnü'l Arabî'nin “*كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ*” âyetini doğrudan nesih kapsamında ele almadığı görölmektedir. Ancak o, âyetin hükmüne dair neredeyse bütün yorumları aktarmaya özen göstermiştir. Mekkî ise İbnü'l Arabî kadar geniş yer vermemekle birlikte, âyeti nesih bağlamında değerlendirerek hükmünün nâsih olduğunu açık biçimde ifade etmiştir. Daha sonraki Endülüs müfessirlerinin ise konuya fazla yer vermedikleri ve çoğunlukla âyeti nesih kapsamında değerlendirmedikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan, Endülüs dışındaki müfessirlerin de bu âyeti neshe konu ettikleri görölmektedir. Taberî'nin aktardığı rivayetler ve bu rivayetlere yönelttiği eleştiriler, neshin yalnızca naklî ve açık bir nassa dayanabileceği yönündeki vurgusuyla birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu âyetin nesih bağlamındaki konumunun erken dönem tefsir geleneğinde de tartışmalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Endülüslü müfessirlerin Bakara sûresinde mensuh olarak ifade edilen âyetlere dair değerlendirmeleri incelendiğinde, bu konuda ilmî bir titizlik içerisinde hareket ettikleri görölmektedir. Bu gelenek içerisinde yer alan müfessirlerin, neshe konu olan âyetlere dair açıklamalarına bakıldığında, zannedildiği gibi mütesâhil bir tavır sergilemedikleri anlaşılmaktadır. Hatta Endülüs müfessirlerinin genel nesih tanımları ve bu kavramın teorik boyutuna dair açıklamaları, onların neshin alanını ilk dönem nesih anlayışlarının aksine daha dar bir çerçevede ele aldıklarını göstermektedir. Nitekim bir âyetin mensuh kabul edilebilmesi için hem naklî hem de aklî delillerin bulunmasını şart koşmaları, onların bu konuda belirli kriterlere dayalı bir yaklaşımı benimsediklerini göstermektedir.

Onların benimsedikleri yöntemin, Endülüs ilim geleneğinin her âyetin hükmü konusunda aynı görüşü paylaştığı gibi bir sonuca götürmediği özellikle vurgulanmalıdır. Nitekim Endülüslü müfessirlerin yukarıda aktarılan ifade ve değerlendirmelerinde göröleceği üzere, âyetlerin nesihle ilişkisi bağlamında kimi zaman farklı görüşler dile getirdikleri açıköa görölmektedir. Ancak bu farklılık, Endülüs tefsir geleneğine mensup müfessirlerin belirli sabiteler olmaksızın hareket ettikleri şeklinde de anlaşılmamalıdır. Onların nesih yorumlarında dile getirdikleri gerek dirâyet gerekse rivayet temelli delillere oldukça seçici yaklaştıklarını söylemek mümkündür. Bu çerçevede özellikle İbnü'l Arabî'nin değerlendirmelerinin, diğer Endülüslü müfessirlere nazaran daha seçici bir yaklaşımı yansıttığı söylenebilir.

Endülüs müfessirlerinin nesih meselesine yaklaşımlarına dair dikkat öeken hususlardan biri de cihatla ilgili âyetleri yorumlarken sergiledikleri tutumdur. Endülüs coğrafyasının sürekli savaşlarla iç içe olmasına rağmen, “seyf” ve “kıtâl” âyetlerinin kâfirlerle mücadelede, savaş dışındaki tüm ilişkileri neshettiği yönündeki görüşü tereddütsüz bir şekilde benimsemedikleri göröür. Endülüslü müfessirler bu konuda özellikle seçici davranmışlar, neshin vukuuna hükmederken hem rivayet hem de dirâyet temelli güçlü deliller aramışlardır. Dolayısıyla, Endülüslü müfessirlerin yaşam şartlarının onların nesih yorumlarını doğrudan belirlediğine dair iddiaların, ileri süröldüğü kadar kesinlik taşımadığı anlaşılmaktadır. Bu durum

59 Bakara 2/285; “...ve “İşittik, itaat ettik, bağışlamayı dileriz rabbimiz, gidiş sanadır” dediler.”

60 Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 4/296.

Endülüs tefsir geleneğinin yüzeysel genellemelerden uzak, daha titiz bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Endülüs tefsir geleneğinde mensuh olarak değerlendirilen âyetlere dair yorumlar, bu bölge müfessirlerinin mütesâhil bir nesih anlayışından uzak, belirli kriterler çerçevesinde hareket eden temkinli bir tutum sergilediklerini göstermektedir. Endülüs müfessirlerinin mensuh olarak kabul ettikleri âyetler elbette vardır; ancak onların bu tespitlerini delilsiz ve kritersez değil, meseleyi dikkatle inceleyip değerlendiren ilmî bir yaklaşımın ürünü olarak ortaya koydukları görülmektedir. Bu titiz tutum yalnızca mensuh olarak kabul edilen âyetlerde değil, muhkem olarak değerlendirdikleri âyetlerde de kendini göstermektedir.

Kaynakça / References

- Akdemir, Hikmet. "Seyf Âyetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Âyetler Üzerine Bir İnceleme". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Aralık 2008), 5-25.
- Altuntaş, Halil – Muzaffer şahin (çev.). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Buhari, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Mustafa Dib el-Buğa. şam: Dâru İbn Kesir, 1993.
- Ebû Hayyan el-Endelüsî, Muhammed b. Yusuf. *el-Bahrü'l-muhît*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1999.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed. *İrşadü'l-aklis-selim ila mezayail-kitabil-kerim*. Beyrut: Daru İhya'î't-Turasi'l-Arabi, ts.
- İbn Aşur, Muhammed Tahir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dârü't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atiyye, Abdülhak b. Galib. *el-Muharrerü'l-vecîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. thk. Abdullah el-Hâlidî. Beyrut: Daru'l-Erkâm, 1995.
- İbnü'l-Arabi, Muhammed b. Abdullah. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Arabi, Muhammed b. Abdullah. *en-Nâsih ve'l-mensûh*. thk. Abdülkebir el-Aluvi el-Medgari. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali. *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh*. Beyrut: şeriketü Ebnai şerifi'l-Ensarî, 2001.
- Karaoğlan, Arslan. "Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2017), 5-32.
- Kurban, Ahmet. "Tevbe Suresi Beşinci Âyetinin Neshettiği İddia Edilen Âyetlerin Değerlendirilmesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2009), 165-206.
- Kurtubi, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Mekki b. Ebi Talib. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Ķur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni 'ulûmih*. şarika: Camiatu'ş-şârika, 2008.
- Mekki b. Ebi Talib. *el-İzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih*. Cidde: Daru'l-Münâra, 1986.
- Müslim, Müslim b. Haccac. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki. Beyrut: Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1955.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öztürk, Mustafa. "Cihad Âyetleri: Tefsir Birikimine, İslam Geleneğine ve Günümüze Yansımaları". *İslam Kaynaklarında, Geleneğinde ve Günümüzde Cihad*. 99-163. İstanbul: KURAMER, 2016.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Mekke: Darü't-Terbiyyeti ve't-Türas, ts.